

Vrees en vertrouwen

De gereformeerde eredienst in Corona-tijd

De kerkdienst als geloofspraktijk

Een kerkdienst is een *godsdienstige praktijk*. In brede zin houdt het in dat de gemeente haar omgang met de HEERE God beoefent. Specifiek christelijk gesproken kunnen we ook zeggen dat het gaat het om de ontmoeting met de gekruisigde en opgestane Christus. Dat komt expliciet aan het licht wanneer de sacramenten worden bediend. Toch zie ik de kerkdienst als geheel vooral in trinitarisch perspectief staan. Het gaat om de aanbidding van God de Vader, de almachtige Schepper van hemel en aarde, om de verzoening in Christus en om de Heilige Geest die ons levend maakt.

De kerkdienst voltrekt zich als concrete handeling van de verzamelde gemeente. In de praktische uitvoering doet de *communicatieve* en *sociale* interactie ertoe. Geen wonder dat vanouds de vrije kunsten een belangrijk rol spelen in de uitvoering van de kerkdienst. Denk bijvoorbeeld aan de retorische en stilistische vormgeving van de preek en de gebeden; aan de muzikaliteit en de dichtkunst bij de uitvoering van de gemeentezang; aan de vormgeving van de begroeting en de wegzending aan het begin en aan het einde van de dienst. Maar godsdienstige praktijken zijn vooral doordrenkt met *theologie*. Hoe de dingen gedaan worden hangt samen met de geloofsovertuigingen en met het belijden van de kerk. *Godsdienstige praktijken ademen het geloof*.

Verder is het kenmerkend voor praktijken dat ze zich vormen in de loop der tijd. De kerkdienst is een *eeuwenoude* praktijk. Soms vinden er ingrijpende vernieuwingen plaats, maar zelfs dan blijft de *traditie* een woordje meespreken. Dat gold ook voor de Reformatie. De breuk met de misviering was ingrijpend, maar ook de Zwitserse Reformatie handhaafde allerlei klassieke elementen uit de eeuwenoude kerkelijke viering van het Avondmaal. Trouwens, in de vroegste beschrijving van het Avondmaal door Paulus ligt de overlevering, de traditie, al besloten: ‘Want ik heb van de Heere *ontvangen*, wat ik u ook heb *overgeleverd*’ (1 Kor. 11:23). ‘Ontvangen’ en ‘overleveren’ zijn begrippen die duiden op traditievorming.

Het Heilige gebeurt

Nu we de kerkdienst nader beschouwen in het licht van de Corona-crisis, is het zaak dat we daarbij het eigensoortige karakter van de eredienst voor ogen houden. Hoe kunnen we de *specifiek godsdienstige* werking het beste typeren? In mijn boek over de liturgie heb ik dat indertijd aangeduid als: **Het heilige gebeurt**.¹ Dat is de eerste zin uit het gedicht van Gerrit Achterberg: *Verzoendag*. Met die uitdrukking - ‘Het heilige gebeurt’ – verwijzen we naar datgene wat er gebeurt als de gemeente spreekt en handelt. In de kerkdienst als *performance* gebeurt er niet alleen iets in het platte vlak van menselijke activiteiten, maar gebeurt er ook iets tussen God en mens. We treden voor Gods aangezicht in het geloof dat de werkelijkheid en de werkzaamheid van de HEERE God ons zullen omringen. Die goddelijke presentie kunnen wij niet zelf bewerkstelligen, maar mogen we wel in geloof en vertrouwen verwachten.

¹ F. G. Immink, *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*, Zoetermeer: Boekencentrum 2012³.

In een kerkdienst vindt een dubbele beweging plaats.² Ten eerste raken wij als kerkgangers zelf persoonlijk en existentieel betrokken. Het menselijke zelf wordt geactiveerd en daarin komen geloofsinzichten en levenservaringen mee. Maar er gebeurt meer. In en door onze menselijke handelingen vindt er een *representatie* plaats van de goddelijke heilsopenbaring. Een *present-stelling* van Godswege. De heilsopenbaring uit het verleden, de bijzondere gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis, worden niet alleen besproken en overdacht, maar ook *tegenwoordig gesteld* en *toegeëigend*. Ze worden zo present gesteld dat de deelnemers door het geloof er deel aan krijgen: *deelgenoot worden*. Vandaar dat de kerkdienst geen menselijk onderonsje is. Geen uitwisseling van het vrome of het zedelijke gemoed. God zelf verschijnt ten tonele. Het Heilige voltrekt zich echter in het verborgene. Het Woord van God *geschiedt*. Niet alleen in de preek, maar ook in de gemeentezang, in de gebeden, in de collecte, in de bediening van de sacramenten, in de liturgische groet en de zegen. In al die concrete handelingen, in de *performance*, treedt een heilzame werking aan het licht.

In de gereformeerde eredienst vervult de *epiclese*, de bede om de verlichting met de Heilige Geest, een cruciale rol. Zowel bij de bediening van het Woord als bij de bediening van de sacramenten. Daarbij dienen we liturgie-historisch te bedenken dat de *epiclese* in de plaats van de *consecratie* is gekomen (Van der Leeuw).³ In de gereformeerde traditie beseffen we dat wij Gods presentie niet kunnen bewerkstelligen door een rituele handeling bij het altaar. Maar dat wil niet zeggen dat het menselijke spreken en handelen in de setting van de kerkdienst geen energetische, levendmakende kracht zou hebben.⁴ De epiclese houdt in dat de HEERE in en door het menselijke spreken en handelen het heil van Christus tegenwoordig zal stellen. De historische eenmaligheid van kruis en opstanding wordt tegenwoordige werkelijkheid in de existentiële vereniging met Christus door Woord en Geest.⁵

Presentia realis

Uiteraard kunnen wij door ons menselijk spreken en handelen God niet ten tonele voeren in de samenkomst van de gemeente. Noordmans zegt terecht dat 'God niet naar de kerk gaat zoals wij er heen gaan'.⁶ Maar zijn we ondertussen niet te achterdochtig geworden ten aanzien van de *kerkelijk-institutionele* bemiddeling van Gods werkzame tegenwoordigheid? Hebben we de kerkelijke praktijken niet te zeer onttoverd door een bijna seculiere geesteshouding? Alsof het institutionele en het ambtelijke slechts uitwendig vertoon zou zijn. Alsof de kern van de godsdienst een puur innerlijk en geestelijk gebeuren zou zijn. Zijn we niet teveel op sleeptouw genomen door de moderne nadruk op het gevoelsleven zoals deze tot hoeksteen van het geloof werd gemaakt in de Romantische vleugel van de Verlichting, in het Piëtisme en in het moderne protestantisme?

Laat ik dit punt nog wat aanscherpen. Kent de gereformeerde eredienst een reële presentie (*presentia realis*) van Jezus Christus? En zo ja, waar zouden we die dan mogen lokaliseren? Misschien antwoordt u: Dat voltrekt zich als een geestelijk proces. Wij

² Gerrit Immink, 'Een dubbele beweging' in: Paul Oslamp en Niek Schuman (eindred.) *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer, 1998, 67-89.

³ G. Van der Leeuw, *Liturgiek*, Nijkerk 1946², 231-232

⁴ Manfred Josuttis, *Die Einführung in das Leben*, Gütersloh, 1996, 97. 'Im Gottesdienst, in dem das Heilige Gegenwart wird, ist ein Machtfeld präsent.'

⁵ G. Van der Leeuw, *Sacramentstheologie*, Nijkerk 1949, 232.

⁶ O. Noordmans, *Liturgie*, Amsterdam 1939, 91.

aanbidden God in *Geest en in waarheid*. Maar dan spits ik het nog verder toe: Is die presentie een subjectieve beleving in het gemoed van de gelovige of moeten we toch een meer *zakelijke objectiviteit* veronderstellen die juist *buiten* het gemoed ligt? In de Rooms-katholieke eucharistie ligt de *presentia Christi*, na de consecratie, in de elementen van brood en wijn. Als de gereformeerde Reformatie hier een streep door haalt en de *epiclese* naar voren schuift, waar is de Geest dan werkzaam? Primair in de avondmaalsganger? In het vrome gemoed bij de zelfbeproeving? Of blijft er toch een meer zakelijk tegenover in de liturgie? En wat het Woord van God betreft: is de publieke verkondiging van het Evangelie de plaats waar Christus zich tegenwoordig stelt, of is die presentie pas werkzaam als de mens met Christus wordt verenigd in het geloof?

In de gereformeerde avondmaalsleer speelt het *sursum corda* een cruciale rol. We kennen de bewoording van het klassieke formulier: 'Opdat wij dan met het hemelse brood Christus gevoed mogen worden, laten wij niet bij het uitwendige van brood en wijn blijven hangen, maar laten we onze harten opheffen naar de hemel, waar Jezus Christus zit...' Dus geen *presentia realis* in de elementen van brood en wijn. Geen consecratie van de elementen zoals in de Roomse eucharistie en ook geen lokaal opgevatte lichamelijke aanwezigheid van Christus, zoals Luther leerde. Met de Zwitserse Reformatie van Zwingli deelde Calvijn de opvatting dat de menselijke natuur van Christus in de hemel is opgenomen. Maar hoe is Christus dan wel aanwezig in het avondmaal? In zijn 'Kleine verhandeling over het heilig avondmaal van onze Heer Jezus Christus' merkte Calvijn op dat Zwingli en Oecolampadius zo intens bezig zijn met het feit dat Christus in de hemel is, dat 'zij vergaten aan te tonen op welke wijze Jezus Christus dan wel in het avondmaal aanwezig is en wat voor soort communicatie met Zijn lichaam en bloed men er ontvangt' (367).⁷ In die avondmaalsstrijd probeert Calvijn een middenweg te zoeken. Calvijn formuleert het zo dat 'wanneer wij in geloof het sacrament ontvangen, wij ook werkelijk deelgenoot gemaakt worden van de eigenlijke *substantie* van het lichaam en het bloed van Jezus Christus'. Enerzijds zit Jezus niet opgesloten in vergankelijke elementen, 'maar anderzijds moeten wij, om de werking van het heilig mysterie niet te verkleinen, bedenken dat dit geschiedt door de verborgen en wonderlijke kracht van God en dat de Geest van God de verbindende factor is in deze gemeenschap, en dat het om die reden geestelijk genoemd wordt.' (369)

Calvijn houdt er dus aan vast dat in het avondmaal Christus zelf aan ons wordt gegeven. De *substantie* van het avondmaal is Jezus zelf.

'Maar omdat de goede gaven van Jezus Christus ons alleen toebehoren wanneer Hij eerst de onze is, is eerst nodig dat Hijzelf ons in het avondmaal gegeven wordt, opdat de dingen die we noemden werkelijk in ons verwezenlijkt worden. Om die reden ben ik gewoon te zeggen, *dat de materie en de substantie van de sacramenten de Here Jezus is* en dat de genadegaven en de zegeningen die wij erdoor ontvangen de uitwerking ervan is.' (342)

Brood en wijn staan dus substantieel en inhoudelijk in verbinding met Jezus Christus, met Zijn lichaam dat voor ons is overgeleverd en Zijn bloed dat voor ons is vergoten. Het avondmaal heeft geen enkel nut, zo zegt Calvijn, 'als Jezus Christus ons daarin niet wordt geschonken als substantie en grondslag van alles' (342). Kortom, in het avondmaal

⁷ 'Kleine verhandeling over het heilig avondmaal van onze Heer Jezus Christus', in: *Calvijn verzameld*, deel I, Herman J. Selderhuis (red.), Utrecht; KokBoekencentrum, 2019.

beoefenen we de ware gemeenschap met Jezus Christus. In de communie krijgen we deel aan alle genadegaven.

Bij het avondmaal wordt uitdrukkelijk gesproken over het eten van het lichaam van Christus en het drinken van het bloed van Christus. In het lichaam en in het bloed ligt 'de substantie van ons geestelijk leven.' (343) Brood en wijn zijn zichtbare tekenen die voor ons het 'lichaam' en het 'bloed' vertegenwoordigen. Ondertussen blijft het 'een geestelijk geheim, dat niet met het blote oog kan worden gezien, noch door het menselijk begrip gevat' (344). Maar het zijn geen lege tekenen, want het is verenigd met de waarheid en de substantie waarmee het verbonden is. Het brood vertegenwoordigt niet alleen het lichaam van Christus, maar biedt het ook aan. De geestelijke werkelijkheid achter brood en wijn komt erin mee! 'Zoals het brood ons in de hand wordt aangereikt, zo wordt ook het lichaam van Christus aan ons gecommuniceerd, opdat wij aan Hem deelhebben.' (345)⁸

Wat mij opvalt in de bewoording van Calvijn is dat (1) de elementen van brood en wijn substantieel verbonden zijn met Jezus Christus zelf en dat (2) in de communie van brood en wijn Jezus Christus Zelf en Zijn weldaden ons geschonken worden. In brood en wijn wordt ons het lichaam en het bloed van Christus *realiter* (in werkelijkheid) geschonken. Let daarbij vooral op de beweging: van Jezus Christus tot ons en in ons.

De uitwendige gestalte en de innerlijke mens

In mijn theologisch bestaan heb ik me naast Calvijn ook steeds verdiept in de protestantse theologie zoals die zich ontwikkelde onder de invloed van de Verlichting. Op die manier krijg je beter zicht op het kerkelijke leven in de West-Europese cultuur en op de academische theologiebeoefening. Wat we vanaf de Verlichting zien is dat het *geestelijke* en *zedelijke* leven de boventoon gaan voeren. De bakermat van de religie komt in de mens te liggen. En de werkelijkheid van de levende God wordt beschreven vanuit het *Godsbesef*. Neem bijvoorbeeld Schleiermacher, de geestelijke vader van de moderne theologie. Bij hem staat het religieuze leven van de enkeling centraal en volgens Schleiermacher ligt daar ook de oorsprong van de kerkdienst. Want die heftige persoonlijke religieuze ervaring wil je delen met anderen. 'Elke innerlijke beleving wil naar buiten treden, wil zich levendig tonen. Alle menselijke middelen om dat te doen zijn vormen van kunst. [...] Het religieuze beginsel wil zich gemeenschappelijk uiten. Dat is het wezen van de cultus.'⁹ De moderne protestanten uit de 19^e eeuw moesten niets hebben van het Roomse ritueel. Alsof we door de rite het geestelijke leven zouden kunnen *bewerkstelligen*. Het geheim ligt in het innerlijk, in het geestelijke leven en het enige wat we kunnen doen is: het innerlijke leven '*darstellen*'. Zo wordt de eredienst een *gemeenschappelijke feestelijke expressie van religieuze ervaringen*. De geheimenis ligt in het innerlijk van de geestelijke en zedelijke mens. Als primaire beleving is het zelfs onuitsprekelijk. Zodra we aan die innerlijke, geestelijke beleving woorden gaan geven in de communicatie wordt het min of meer verstandelijk inzichtelijk. Maar daardoor ontstaat er ook al een zekere afstand tot het oorspronkelijke heilige vuur.

⁸ Hier volgt nog een citaat uit *De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen (1542)*: 'Jezus Christus geeft dus Zichzelf in dit sacrament, opdat Hij in ons leeft en wij in Hem. [...] Zo worden ons dus twee dingen gegeven. Het eerste is aards: dat is het brood en de wijn. Het tweede is hemels: dat is de gemeenschap met Christus, dat is Zijn eigen lichaam en bloed. Deze twee zaken zijn ons gegeven om twee redenen: ten eerste om de vergeving van zonden, en ten tweede om het leven van Christus in ons te versterken.' In: Herman J. Selderhuis (red.) *Calvijn verzameld*, deel II., 622

⁹ Friedrich Schleiermacher, *Praktische Theologie*, Berlijn 1850, (Photomechanischer Nachdruck 1983) 737.

Uiteraard zit er iets aantrekkelijks in deze gedachtegang. Er wordt van meet af aan een appel gedaan op het gemoed. Maar de keerzijde is dat de gehele eredienst van binnenuit en van onderop gestalte krijgt. Het tegenover van het Woord van God, de eenmalige heilshistorische waarheid van de verzoening in Christus, de confrontatie met de Bijbel als bron en norm van de openbaring – al die zaken ondergaan een verschuiving. Tegen deze achtergrond zou het interessant zijn om de liturgische discussie tussen Van der Leeuw en Noordmans uit de vorige eeuw nog eens tegen het licht te houden. Onder ons krijgt Noordmans meestal de meeste bijval. Hij verzette zich tegen de zich toen sterk makende liturgische beweging. Hij houdt het op een sobere liturgie en *Woord en Geest*. Maar buigt Noordmans als ethisch theoloog niet teveel mee met het personalisme van de ethische en de moderne theologie? Gaat het in de kerkdienst uitsluitend om een reële ontmoeting *in persoonlijke zin*?¹⁰ Is er buiten het innerlijk van de mens dan geen plaats te vinden waar God zich aan de mens betoont? Noordmans was zelf orthodox genoeg om dit gevaar te onderkennen. Hij beseft dat de eredienst een ware ontmoeting met God tot stand bedoelt te brengen en erkent dan ook dat de liturgie een ‘wirksames Handeln’ is. En dan voegt hij eraan toe: ‘Wij moeten daarvoor een *plaats* kunnen aanwijzen buiten het innerlijk van de gelovige. Anders is de eredienst een overtolligheid en is de liturgie een leervorm of kunstvorm, die slechts dient voor onderlinge stichting. Een bijzondere genade wordt dan in de kerk niet geschonken.’ (87)

Is de kerkdienst een *heilige stede* der ontmoeting? De kerkdienst voltrekt zich in een concrete ruimte en op een bepaald tijdstip. Het gebeurt op de zondag, de dag van de opstanding, en de gemeente verzamelt zich rond Woord en sacrament. Het Woord heeft de uitwendige vorm van de tastbare Bijbel en de sacramenten worden bediend met doopwater en met brood en wijn. De heilige stede is de ruimte waarin deze concrete elementen staan uitgestald. En in de ambtelijke handeling van het breken van het brood en het uitgieten van de wijn verkondigen wij de dood van Jezus Christus. Zonder die uitwendige gestalte van de verzamelde gemeente en de ambtelijke handeling is er geen rechtmatige viering van het avondmaal. De heilige stede mogen we dus niet verinnerlijken en vergeestelijken. Woord en sacrament zijn geen privézaak. Uiteraard wordt onze ziel, ons geestelijke leven in werking gezet. Er ontstaat betrokkenheid. Maar dat voltrekt zich *aan ons* en wordt in werking gezet door de uiterlijke tekenen die Christus representeren.

Maar is dan het *Woord* van God toch niet meer geestelijk? Het gaat toch om de geestelijke werking van het Woord? Weet u, soms moet de piëtist in ons tot zwijgen worden gebracht. Soms leggen we de hand op de mond vanwege de *geheimenis* van Jezus Christus. Immers het Woord brengt ons eerst op een plaats buiten onszelf: op Golgotha. Kruis en opstanding van Jezus Christus zijn en blijven de heilsfeiten waarop het verlossingswerk is gestoeld. Christus is eerst buiten ons. En dat wordt ons verkondigd, meegedeeld, aangezegd. Op de Pinksterdag spreken de apostelen over de grote werken van God. Zo is ook de ambtelijke verkondiging in de kerkdienst op zondag een heilige stede der ontmoeting, een heilig gebeuren. Daar beseffen we dat het Woord van boven komt. Het is een hemelse boodschap, een aanzegging: *de Heere is waarlijk opgestaan!* Als er geen goddelijk geheimenis was buiten ons, dan zou er ook niets tot stand worden gebracht in ons.

¹⁰ O. Noordmans, *Liturgie*, Amsterdam 1939, 82.

Avondmaal en liturgie in Corona-tijd

Tijdens de Corona-pandemie kreeg de volgende vraag een zekere urgentie. Kunnen we het Heilig Avondmaal digitaal vieren? Is het voorstelbaar dat we thuis brood en wijn klaarzetten en dat we gelijktijdig met de vergaderde gemeente in de kerk ook thuis brood en wijn nuttigen?

Bij deze vraag komt niet alleen het vraagstuk van de liturgische tijd en plaats aan de orde, maar ook de rol van de ambtsdragers. De gemeente komt op de dag van de opstanding lijfelijk bijeen in een gemeenschappelijke ruimte en daarbij hebben de ambtsdragers een leidinggevende en uitvoerende taak. Toch is de gereformeerde eredienst beslist geen *one-man-show*. De gemeente uit zich in lofprijzing, gebed en (schuld)belijdenis. In de gemeentezang neemt de gemeente zelf het woord. Dat is een wezenlijk element van de gereformeerde eredienst en het voelde uitermate vreemd om de gemeentezang te moeten staken. Een zanggroepje of een live-stream van EO-opnames kon het gat dat geslagen was niet echt opvullen. Alleen het gesproken woord bleef over. Bijbellezen, bidden en preken kon gewoon doorgang vinden, maar iedereen voelde aan dat op deze manier de liturgische setting geblokkeerd raakte. Niet alleen werden onze monden gesnoerd, ook de *sociale distantie* werkte ontwrichtend in op de samenkomst van de gemeente. Het *bijeenkomen* als gemeente kwam er ineens anders uit te zien. Een handjevol mensen in de kerk en een *virtuele gemeenschap* op afstand. De kerken hebben razendsnel nieuwe wegen gevonden om verbinding te leggen met de mensen thuis. Moderne videoverbindingen kwamen tot stand en beamteams deden hun intrede. De ontwikkeling van de moderne techniek is tot zegen geweest. Van huis uit konden we de kerkdiensten meevieren en meebelevan.

Maar is de *digitale samenkomst* een volwaardig samenkomen van de gemeente? De lijfelijke gewaarwording van de medemens en van het kerkgebouw vervluchtigde. Achter het beeldscherm werd ik toch meer toeschouwer dan participant. De beleving van *ruimte en tijd* veranderde. Als ik lijfelijk naar de kerk ga, voeg ik mij in een gemeenschap van mensen en neem ik deel aan een gezamenlijke liturgische handeling die zich voltrekt volgens de liturgische orde van dienst. Er is een *script* en een uitvoering (*performance*). Kan ik als digitale deelnemer volwaardig deelgenoot worden?

Laten we vooropstellen dat er een rijke zegen is uitgegaan van deelname op afstand. Maar het blijft wel een 'secundair' gebeuren. Het is bijkomstig, niet origineel. Een kerkdienst is en blijft verankerd in de daadwerkelijke concrete gestalte van de gemeente op een bepaald tijdstip in het kerkgebouw. Ook al bestond die gemeente op dat moment uit slechts een paar ambtsdragers en ondersteuners.

Maar met de bediening van de sacramenten kwamen we pas echt in de problemen. Samen uit één beker drinken – dat kon echt niet meer. Een doophandeling op anderhalve meter werd een gekunsteld gedoe. Een andere vormgeving van het avondmaal met kleine drinkbekertjes terwijl iedereen op zijn plaats bleef zitten (Schotse viering) of een 'lopend avondmaal' verliep in de meeste gemeenten verrassend soepel. Zo zie je concreet dat de liturgie zich kan vormen naar de nood van de tijd. Ondertussen beleefden we de viering intenser dan ooit. Maar kun je thuis brood en wijn klaarzetten en op afstand (digitaal verbonden) meevieren? Dat is een lastige kwestie. Ik heb mijn bedenkingen. De viering van het HA is een *gezamenlijke handeling*. Doe dit tot Mijn gedachtenis. De gedachtenis van Christus is weliswaar een geestelijk gebeuren, maar in het Avondmaal is het principieel gekoppeld aan de sacramentele handeling van (1) het nemen van het brood, (2) het danken, (3) het breken, (4) het geven/uitdelen (Lukas 22:17-20). Ook al verheffen we onze harten tot God in de hemel (*sursum corda*), dat neemt niet weg dat de viering onmiddellijk gekoppeld is

aan de gezamenlijke (ambtelijke) handeling. Het is opmerkelijk dat Zwingli de avondmaalsliturgie de naam gaf: *Aktion oder Bruch des Nachtmals*. Het 'doen', het 'breken van het brood' moet aanschouwelijk blijven.¹¹ De viering van het Avondmaal veronderstelt m.i. de gezamenlijke liturgische handeling op een bepaalde tijd en plaats.

Ontzag voor God

De vaste liturgische orde maakt duidelijk dat de kerkdienst een *gezamenlijke handeling volgens script* is. Wie deelneemt aan een kerkdienst voegt zich in vastgesteld ritueel en kent bepaalde teksten uit het hoofd. Zo kent de gereformeerde eredienst een vaststaand begroetings- en wegzendingsritueel. Votum en groet aan het begin en de zegen aan het einde van de dienst. Bovendien maken de tien geboden en de geloofsbelijdenis een vast bestanddeel uit van de liturgische orde. Daarnaast er zijn voorgegeven psalm- en liedteksten en melodieën. Tijdens de crisis hebben we mogen ervaren hoe eeuwenoude psalmen en liederen uitdrukking kunnen geven aan onze bekommernis en onze hoop. De kracht van de liturgie moeten we niet onderschatten. Zij heeft een stabiliserende en regulerende werking. Het vaststaande script moeten voorgangers niet afzwakken door er praterig (subjectief) allerlei dingen aan toe te voegen. 'Liturgie', zo zei Van der Leeuw, 'is een ambtelijk vastgestelde vorm van verkeer tussen God en mens.'¹² In de Hervormde traditie zijn we ons ervan bewust dat de kerk meer is dan een godsdienstige vereniging. Daarom is het voor mij nog maar de vraag of we de kerkdienst wel kunnen benaderen vanuit het begrip *vergadering*, zoals Kuyper betoogde.¹³

Naast deze vaststaande liturgische orde heeft de gereformeerde eredienst ook onderdelen die *tijdeigen* zijn. Ze worden door de voorganger ingevuld. Niet alleen de Schriftlezingen die per dienst worden uitgekozen, maar vooral de bewoordingen in de gebeden en in de preek. Als het gaat om *vorm en vrijheid* – om de vaste vorm en de vrijheid van de Geest – dan ligt er in de gereformeerde eredienst een stevig accent op het vrije deel. 'Vrij' betekent hier echter wel: binnen de grenzen van de ambtelijke verantwoordelijkheid en in overeenstemming met het belijden van de kerk! 'Vrij' betekent niet dat de voorganger zich ter plekke laat leiden door een ingeving van de Heilige Geest. Juist ten tijde van een crisis luistert dat nauw. In het vrije deel komt het aan op pastoraal inlevingsvermogen in samenhang met een gedegen theologisch inzicht. Laten we daar even op doorgaan.

De Corona-pandemie heeft de kwetsbaarheid van ons leven blootgelegd en dat kon onze samenleving nauwelijks verkroppen. We merkten dat het onheil zomaar kan toeslaan. De overheid legde beperkende maatregelen op en ondertussen broeide er op de bodem van onze ziel een diep wantrouwen ten opzichte van diezelfde overheid. Ja, tegenover alle gezagsinstanties die over ons gesteld zijn, politie en justitie inclusief. Dat proces was al langer gaande. Ging het trouwens in de kerk niet net zo? Wantrouwen ten aanzien van de landelijke kerk, ten aanzien van de ambtelijke vergaderingen.

Als gelovigen beseffen we dat we leven voor Gods aangezicht. Niet alleen in voorspoed, maar ook in tegenspoed. Dat wil echter niet zeggen dat christenen zomaar een blik in Gods Raad kunnen werpen. Ook al zijn we volgens Psalm 8 met eer en heerlijkheid gekroond, wij leiden een creatuurlijk bestaan. Wel mag er verwondering zijn: Wat is de sterveling, dat U aan hem denkt? (Ps. 8) Ons past **ontzag voor God** met de bede op de lippen: 'Verhef over

¹¹ J. Schweitzer, *Reformierte Abendmahlsgestaltung in der Schau Zwinglis*, Basel z.j., 77.

¹² Van der Leeuw, *Liturgiek*, 1946², 14.

¹³ A. Kuyper, *Onze eredienst*, Kampen 1911, 16.

ons het licht van Uw aangezicht, HEERE!' (Ps. 4:7) In dat licht mogen we leven, ook in donkere tijden.

Met welk *inzicht* mogen wij dan ons pad vervolgen? Job zei: 'Zie, ik ben te gering; wat zou ik U antwoorden? Ik leg mijn hand op mijn mond.' (Job 39:37). Vanuit deze geloofshouding heb ik toch wel enige moeite met de opvatting van sommige theologen die deze crisis al te gemakkelijk als een directe straf van God omschrijven. John Piper schrijft: 'God laat ons niet in het ongewisse over Zijn plan met deze wereld.'¹⁴ Alsof wij aan de hand van de Schrift Gods bedoeling met dit virus zomaar kunnen narekenen. Het is me allemaal te rechtlijnig. Alsof het klip en klaar is dat God met dit virus duidelijk wil maken hoe gruwelijk de zonde is! Alsof het doel van dit virus is om ons uit te drijven naar Christus. Uiteraard kan dat gebeuren. Maar waar blijft ondertussen het besef van Gods verborgenheid in de schepping en in de geschiedenis? Past ons geen vrees en ontzag?

Zeker, God heeft zich geopenbaard in de weg van het volk Israël en in Jezus Christus. Maar schepping en voorzienigheid liggen theologisch gesproken niet in hetzelfde vlak als verzoening en verlossing. In tegenspoed geduldig zijn en in voorspoed dankbaar, zoals we met zondag 10 van de HC belijden – dat blijft een voortdurende geloofsworsteling in het leven van ons mensen. We mogen geloven dat onze levensgang en het wereldgebeuren niet buiten de Schepper van hemel en aarde omgaan en we kunnen in de wisselvalligheden van het bestaan ook wel weer een 'goed toevorsting' vinden vanwege Gods openbaring in Jezus Christus. Dat is het licht op ons pad. In dat licht mogen we hoopvol in het leven staan. Maar daarmee zijn de raadsels van het leven niet opgelost. We hebben ons steeds opnieuw te verhouden tot de harde werkelijkheid waarin we ons bevinden. 'Voor de toekomst een goed vertrouwen' – dat gaat niet in een handomdraai. Daarvoor moet je de weerbarstigheid van het leven onder ogen zien en een plek kunnen geven. Dat vereist diepgaande bezinning en dat kost tijd. Jazeker, kruis en opstanding werpen licht op het leven in een crisis. Maar daarmee moeten we het zuchten van de schepping en het zuchten van onszelf niet bagatelliseren (Rom. 8). Zelfs de Geest van God spreekt zich uit in de verzuchtingen die opklinken in onze levensgang en in de voortgang van de wereldgeschiedenis.

Ik wil niet beweren dat deze crisis en Gods toorn niets met elkaar te maken hebben. Integendeel. Zou er geen woede zijn in de hemel als we zien dat op grote schaal restafval van synthetische drugs gedumpt wordt in de natuur? Zou God niet toornig zijn vanwege de georganiseerde misdaad die in toenemende mate onze samenleving ontwricht? En dan heb ik het nog niet eens over de schandelijke zelfverrijking van machthebbers. We kennen de roepstemmen van de profeten uit het OT. 'U drijft de rechtvaardige in het nauw, u neemt zwijggeld aan, u duwt armen in de poort opzij.' (Amos 5:12) Als we het reilen en zeilen van onze wereld aanzien, dan zijn toorn en oordeel beslist geen achterhaalde begrippen. Daarbij moeten wij als gelovigen wel scherp oog houden voor de bijbelse verbanden. Het oordeel van God is geen blinde woede. Ja, Hij ziet dat de slechtheid van de mens op aarde groot is (Gen. 6:5) en dat de aarde vol van geweld is (Gen.11). En Hij ziet dat Zijn eigen volk een halsstarrig volk is (Ex. 32:9). Maar ondanks dat alles openbaart Hij zich als een God die 'geduldig is en rijk aan goedertierenheid en trouw'. (Ex. 43:6) Als wij niet beseffen dat Gods toorn begrensd wordt door Zijn goedertierenheid, dan slaan we theologisch de plank mis.¹⁵

Laten we daarom nog even stilstaan bij de bijbelse begrippen *toorn* en *goedertierenheid*. U kent wellicht de uitdrukking uit Psalm 30: 'Want een ogenblik duurt Zijn toorn, maar een leven lang Zijn goedgunstigheid.' Daar ligt in opgesloten dat Gods toorn begrensd wordt

¹⁴ John Piper, *Coronavirus en Christus*, Geloofstoerusting 2020, 53.

¹⁵ Zie o.a. Jörg Jeremias, *Theologie des alten Testaments*, Göttingen 2015, 285-300.

door Zijn ontferming en goedertierenheid. Dat ligt diep verankerd in het OT en komt ten volle openbaar in het evangelie van Jezus Christus. De profeten spreken meerdere keren over de toorn van God. Zefanja zegt: onderzoek uzelf nauwkeurig voordat over u komt de brandende toorn van de HEERE (Zef. 2:2). Dat is niet iets incidenteels. U kent de geschiedenis van het gouden kalf. God zegt dan tegen Mozes: 'Laat Mij begaan, zodat Mijn toorn tegen hen ontbrandt en ik hen vernietig.' (Ex. 32:10) Heilige woede, vanwege de halsstarrigheid van het volk en het diepgewortelde onrecht in deze wereld. Gods Naam is in de Bijbel onlosmakelijk verbonden met gerechtigheid en recht. Toch heeft Gods toorn niet het laatste woord. Zijn toorn duurt een ogenblik. Mozes klom op naar de HEERE en zei tegen het volk: *Misschien* zal ik verzoening kunnen bewerken. En we lezen dan in de Bijbel dat de HEERE berouw kreeg over het kwaad dat Hij gesproken had. Jesaja zegt in zijn profetie dat de woede van God een 'vreemd werk' is. Hoe kan dat? Omdat boven alles uit God zelf zich openbaart als 'barmhartig en genadig, geduldig en rijk aan goedertierenheid en trouw' (Ex. 34:6) Dat is de diepste kern in Gods wezen en dat is de uiteindelijke bron van verbond en verkiezing. Dat geluid klinkt door in de psalmen; 'want Zijn goedertierenheid is voor eeuwig' (Ps. 136) Dat Gods terechte toorn en woede over het onrecht in deze wereld en de trouweloosheid van ons mensen niet uitsluit dat Hij Zijn aangezicht naar ons toewendt en ons genadig en barmhartig tegemoet treedt – dat roept **diep ontzag** op. Dat Gods binnenste onrustig is en Hem zelf aanspoort tot ontferming (Jer. 31:20) – dat raakt ons en maakt ons ootmoedig.

In de klassiek-gereformeerde traditie hebben we altijd oog gehad voor wat ik maar even noem de theocentrische dimensie van het heil. Het behoud van de schepping en de verlossing van de mens worden uiteindelijk tot stand gebracht door de HEERE zelf. Verbond en verkiezing, belofte en vervulling, rechtvaardiging en heiliging – al deze bijbelse grondstructuren zijn verankerd in Gods innerlijke bewogenheid. 'Want al zouden bergen wijken en heuvels wankelen, Mijn goedertierenheid zal van u niet wijken en het verbond van Mijn vrede zal niet wankelen, zegt de Heere, uw Ontfermer.' (Jes. 54:10) Houden we te midden van een cultuur die gericht is op de menselijke emotie en die gefascineerd is door de maakbaarheid van het leven zelf ons oog gericht op de heilsdaden van God? 'Want God heeft Zijn Zoon niet in de wereld gezonden opdat Hij de wereld zou veroordelen, maar opdat de wereld door Hem behouden zou worden.' (Joh. 3:17) Vanwege dit geheimenis staat de christelijk kerk hoopvol in het leven, zelfs in tijden van crisis.